

**Kazimierz Obrycki, Marek
Starowieyski, Stanisław Longosz,
Czesław Mazur, Danuta Tum,
Tadeusz Gołgowski, Urszula Korab,
Bożena Rostkowska, Stanisław
Kalinkowski**

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 51/4, 163-179

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. KOMUNIKATY. 1. Papież Jan Paweł II o Ojcach Kościoła. — 2. Starożytność chrześcijańska w *Theologische Realenzyklopädie*. — 3. Antyk chrześcijański w czasopiśmie polskich w r. 1979. — 4. Egzegeza przypowieści o zagubionej owcy u Ireneusza i gnostyków. — 5. „Bulletin d'Arabe Chrétien”. II. SPRAWOZDANIA. 1. Benedyktynskie Sympozjum Patrystyczne. — 2. X Międzynarodowy Kongres Archeologii Chrześcijańskiej w Salonikach*.

I. KOMUNIKATY

1. Papież Jan Paweł II o Ojcach Kościoła

List apostolski *Patres Ecclesiae* opublikowany 2.I.1980 r. zasadniczo dotyczy osoby i działalności św. Bazylego Wielkiego¹, jednakże pierwsza część tego listu poświęcona jest rozważaniom na temat pojęcia „Ojciec Kościoła”.

Jan Paweł II zaczyna swój list od przypomnienia tradycyjnej definicji „Ojca Kościoła”, która opiera się na określeniu św. Wincentego z Lerynu²: „Ojcami Kościoła słusznie nazywa się tych świętych — pisze papież — którzy w ciągu pierwszych wieków potęgą swej wiary, wzniosłością i bogactwem swej nauki dali mu nową żywotność i sprawili, że się wspaniale rozwijał”. W tym określeniu „Ojca Kościoła”, którego słusznosc papież potwierdza, można doszukać się czterech podstawowych warunków związanych z tytułem „Ojca Kościoła”, a mianowicie: prawowiernej nauki — *doctrina orthodoxa*, świętości życia — *sanctitas vitae*, aprobaty Kościoła — *approbatio Ecclesiae*, oraz starożytności — *antiquitas*. Jednakże w następnym zdaniu listu papież podaje inne określenie „Ojca Kościoła”: „Są oni rzeczywiście „ojcami” Kościoła — pisze — ponieważ od nich poprzez Ewangelię otrzymał on życie. Są oni również jego budowniczymi, ponieważ na jednym fundamencie, położonym przez Apostołów, którym jest Chrystus, budowali Kościół Boży w jego zasadniczych strukturach”. Przy określeniu pojęcia „Ojca Kościoła” papież wychodzi tu z zasadniczego znaczenia wyrazu *pater* — „ojciec” — to ten, który daje, przekazuje życie; to podstawowe znaczenie przenosi na ojcostwo w Kościele, które również polega na przekazywaniu życia, na rodzeniu przez Ewangelię, jak to o swoim posługiwaniu mówi św. Paweł do gminy korynckiej: „Ja to właśnie przez Ewangelię zrodziłem was w Chrystusie Jezusie” (1 Kor 4, 15). Pierwszym zadaniem Ojca Kościoła jest przekazy-

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

¹ Wypowiedź Jana Pawła II o św. Bazylim Wielkim została przedstawiona w poprzednim numerze *Biuletynu patrystycznego*.

² *Commonitorium* I, 3 (PL 50, 641).

wanie Kościołowi życia Bożego przez głoszenie Ewangelii. Drugie zaś zadanie Ojca Kościoła polega na wnoszeniu trwałego wkładu w budowę Kościoła. Kościół bowiem według św. Pawła jest żywą budowlą; zbudowany został na jedynym fundamencie, którym jest Chrystus, a który został położony przez Apostołów (1 Kor 3, 11). Istnieje więc ciągle potrzeba prowadzenia dalej budowy Kościoła. To właśnie czynią Ojcowie Kościoła przez budowanie nowych, ale zarazem zasadniczych struktur Kościoła.

Przekazywanie życia Bożego Kościołowi przez głoszenie Ewangelii oraz wnoszenie podstawowych struktur Kościoła Chrystusowego jest — zdaniem Jana Pawła II — probierzem autentyczności tytułu „Ojca Kościoła”.

Stąd też Jan Paweł II przedstawiając w dwóch następnych częściach listu życie i działalność św. Bazylego Wielkiego, teologa, ascety, biskupa i reformatora liturgii, zwraca uwagę przede wszystkim na stopień jego włączenia w życie Kościoła i zakorzenienia w żywy organizm Kościoła. Papież interesuje się procesem dorastania Bazylego do „ojcostwa” w Kościele oraz wymiarami jego realizacji. Przedstawiając życie, działalność i nauczanie św. Bazylego Wielkiego papież akcentuje to wszystko, co świadczy, że był on przekazicielem życia Bożego w Kościele i budowniczym podstawowych struktur Kościoła Chrystusowego.

Spojrzenie Jana Pawła II na rolę i zadania Ojców Kościoła jest interesujące i może skłonić do refleksji każdego, kto zajmuje się teologią. Niezwykle jasno widzi bowiem papież problem aktualności Ojców Kościoła w każdej epoce. „Tak więc byli oni (Ojcowie Kościoła) — pisze papież — i pozostaną na zawsze Ojcami; sami bowiem są jakby stałą konstrukcją Kościoła i poprzez wszystkie wieki pełnią dla Kościoła wierną służbę”. Nie można zatem w prezentacji dorobku Ojców Kościoła ograniczać się jedynie do przedstawiania ich poglądów lub też ukazywania ich życiowej postawy w oderwaniu od życia Kościoła. Takie zamierzenie można porównać z działaniem mającym na celu przywracanie użyteczności starym i czcigodnym przedmiotom. Stykając się z Ojcami Kościoła trzeba przede wszystkim dostrzec wkład, jaki oni wnieśli w rozwój żywego organizmu Kościoła. Ojcowie Kościoła są zawsze w Kościele — przekraczając niejako ramy historyczności — przekazicielami życia Bożego. „Kościół jeszcze dziś — stwierdza Jan Paweł II — żyje życiem zaczerpniętym od swych ojców i na podwalinach położonych przez swych pierwszych budowniczych dziś jeszcze jest budowany wśród przeciwności towarzyszących jego wędrówce i jego codziennemu wysiłkowi”.

Jan Paweł II formułuje też konkretne zadania, od których zależy pełne włączenie każdego chrześcijanina w życie Kościoła. Są one następujące:

„1. Każde następne ogłoszenie Ewangelii i nauczanie, jeśli chce być autentyczne, musi być uzgodnione z nauczaniem Ojców Kościoła.

2. Każdy charyzmat i każdy urząd musi czerpać z żywego źródła ich ojcostwa.

3. Każdy nowy kamień dołożony do świętej budowli, która stale wzrasta i poszerza się, musi mieścić się w ramach podwalin położonych przez nich i z podwalinami tymi być zespolony”.

Zapewne jeszcze za wcześniej, by zastanawiać się nad tym, czy omawiana wypowiedź Jana Pawła II zmienia dotychczasowe poglądy dotyczące określenia „Ojca Kościoła”. Jednakże położenie akcentu na przekazywanie życia Bożego Kościołowi przez głoszenie Ewangelii oraz wnoszenie podstawowych struktur Kościoła przy przedstawianiu życia i działalności Ojców Kościoła skłania do zastanowienia się nad tym, na ile takie określenie „Ojca Kościoła” mieści się w tradycyjnej definicji, a na ile ją przekracza.

ks. Kazimierz Obrycki, Warszawa

2. Starożytność chrześcijańska w „Theologische Realenzyklopädie” (TRE)

Theologische Realenzyklopädie, wyd. G. Karuse i G. Müller³, Berlin, Walter de Gruyter:

Abkürzungsverzeichnis, 1976, s. 398 (wydany również jako G. Schwertner, *IATG. Internationales Abkürzungsverzeichnis für Theologie und Grenzgebiete*, Berlin 1974, W. de Gruyter, s. 348); t. I: Aaron—*Agende*, 1977, s. 803; t. II: *Agende—Anselm von Canterbury*, 1978, s. 798+16 tabl.; t. III: *Anselm von Laon—Aristoteles (Aristotelismus)*, 1978, s. 826; t. IV: *Arkandisziplin—Autobiographie*, 1979, s. 813+3 tabl.; t. V: *Autokephalie—Biantrata*, 1980, s. 805; t. VI, zeszyt 1—4: *Bibel—Billerbeck P.*, 1980, s. 640.

Trzykroć wydawana po gruntownych przeróbkach *Realenzyklopädie für protestantische Theologie*, J. Herzog, A. Hauck (Gotha, I, 1854 — XXII, 1868¹; I, 1877 — XVIII, 1898²; I, 1896 — XXIV, 1913³) mimo swych niejednokrotnie stronicznych ujęć pozostaje — ze względu na wysoki poziom artykułów — jednym z podstawowych instrumentów pracy dla każdego teologa, szczególnie zaś zajmującego się teologią historyczną.

Theologische Realenzyklopädie, której pierwszy tom ukazał się w 1977 r., jest kontynuacją *Realenzyklopädie für protestantische Theologie*, choć tytuł wskazuje na nowe tendencje. Ma to być encyklopedia „teologii”, a nie „teologii protestanckiej”, stąd zaproszenie do współpracy teologów innych wyznań. Zasady wydawania nowej encyklopedii autorzy sformułowali we wstępie zawartym w pierwszym tomie (s. V—IX).

Zdaniem niniejszej informacji jest zasygnalizowanie artykułów TRE — jak zobaczymy, przybierają one niejednokrotnie formę krótkich traktatów — pożytecznych w pracy badacza chrześcijańskiego antyku. Są one opracowane na ogół przez wybitnych fachowców z danej dziedziny, pochodzących z różnych wyznań i różnych krajów; zwróćmy uwagę szczególnie na obecność teologów północnoamerykańskich, często u nas nieznanych. Artykuły zawierają zazwyczaj dobrze zestawioną bibliografię. Każdy z tomów jest opatrzonego indeksami biblijnymi i rzeczowymi.

Patrologa zainteresują przede wszystkim hasła osobowe. Mamy więc w TRE artykuły poświęcone Afrahatesowi (G. G. Blum, I, 625—635)⁴, Julianowi Afrykańczykowi (J. Crehan, I, 635—640), Ambrozjastrowi (A. Stuber, II, 356—362), św. Ambrożemu (F. Dassmann, II, 362—386), Ammoniuszowi Sakkasowi (H. Dörrie, II, 463—471), Apolinaremu (E. Mühlenberg, III, 362—371), Aretasowi z Cezarei (F. Tinnenfeld, III, 690—692), św. Atanazemu (M. Tetz, IV, 333—349), św. Augustynowi (A. Schindler, IV, 646—699), Bardesanesowi (H. J. W. Drijvers, V, 206—212), Bazylidesowi (E. Mühlenberg, V, 296—301), św. Bazylemu (W.-D. Hauschild, V, 301—313), św. Bedzie Wielebnemu (H. R. Loyn, K. Schäferdiek, V, 397—402), św. Benedyktowi (A. de Vogüé, V, 538—549). Dorzucimy tu jeszcze hasła o liście Arys-teasa (K. Müller, III, 719—735) i liście Ps.-Barnaby (K. Wengst, V, 238—241).

W wyżej podanych danych widzimy tendencję autorów TRE do skupienia się na najwyższych postaciach z pominięciem innych, mniej ważnych. Ale czy ta tendencja nie poszła za daleko? W TRE nie znajdujemy postaci tak ważnych jak Bazyli z Ancyry czy Bazyli z Seleucji, Balaj czy Barsanafiusz i Jan, a przecież dzieło tych ostatnich stanowi dotąd jedną z podstawowych lektur duchownych chrześcijańskiego Wschodu. Po-

³ Nie podajemy składu komitetu redakcyjnego, który podlegał zmianom.

⁴ Przy każdym hasle w nawiasach nazwisko autora, tom i strony.

dają przykładowo tylko kilka postaci, bo listę ich można wydłużyć. Następne pytanie nasuwa się innego rodzaju: czy zachowano proporcje przy opracowywaniu pisarzy starożytnych i nowoczesnych? Przy całym szacunku dla K. Bartha rodzi się pytanie, czy mimo wszystko Bazyli Wielki nie zaważył bardziej na myśli europejskiej niż on? Tymczasem Bazylemu poświęcono 12 stron, Barthowi — 17. Ponieważ jest rzeczą niebezpieczną wartościować ilością stron, sygnalizuję problem ilustrując go tym jednym przykładem.

Jeśli chodzi o inne hasła literackie omówiono agraфа (O. Hofius, II, 103—110), apokalipsy i apokaliptykę w starożytnym Kościele (K.-H. Scharte, II, 257—275), Apokryfy NT (R. McLachlan Wilson, III, 316—362), apologetykę w starożytnym Kościele (L. W. Barnard, III, 371—411), autobiografię chrześcijańską (G. A. Benrath, IV, 772—782, o starożytnej — 773—777).

Obszerne wiadomości na temat Biblii u Ojców, jej roli w starożytnym Kościele, powstaniu Kanonu ST i NT, rękopisach, przekładach itd. znajdujemy w tomie VI. Tu dodać należy również ważne hasło dla zrozumienia Biblii u Ojców, a mianowicie o alegorii (H. J. Horns, II, 276—283).

Z zagadnień dotyczących życia i literatury monastycznej obok wspomnianych już haseł o św. Augustynie i św. Benedykcie, mamy artykuły o regule św. Augustyna (A. Zumkeller, IV, 745—748) i św. Benedykta (F. Renner, V, 573—577), o zakonach augustyniańskich i benedyktańskich (częściowo tylko dotyczą one Kościoła starożytnego) i w końcu o akoimetach (R. Riedlinger, II, 148—153). Po części dotyczy życia monastycznego hasło „asceza” — patrz niżej. I tu znowu zdziwienie budzi brak artykułu o postaci tak zasadniczej dla życia monastycznego, jaką był św. Antoni Pustelnik (dodajmy, że żaden z licznych Antonich, którzy odznaczyli się w dziejach Kościoła, łącznie ze św. Antonim z Padwy nie zasłużył sobie na honor figurowania w TRE!). Nie mniejsze zdziwienie wywołuje fakt, że przy hasle „apoftegmata” Ojców spotykamy odesłanie od hasła *Mönchtum*, a przecież apoftegmata Ojców, wprawdzie związane z monastycyzmem, stanowią jednak osobny problem literacki, nie mówiąc o wielu tomach, które wypełniają. Z punktu widzenia metodologicznego jest to rozwiązanie fatalne, gdyż jest rzeczą niemalże pewną, że zagubią się w morzu zagadnień związanych z monastycyzmem.

Spśród zagadnień dogmatycznych należy zwrócić uwagę na następujące hasła, które zawierają obszerne omówienia dotyczące okresu starożytnego Kościoła: rozumienie Wieczerzy Pańskiej (G. Kretschmar, I, 58—89), antychryst (G. A. Benrath, III, 24—28), ciała zmartwychwstanie (R. Straats, IV, 467—478), zmartwychwstanie Chrystusa (R. Straats, IV, 513—529), obrazy (H. G. Thümmel, VI, 525—540), obraz Boży (H. Crouzel, VI, 502—506), Skład Apostolski (F. E. Vokes, III, 528—554), Symbol Atanazjański (R. J. Collins, IV, 328—333), apologetyka (L. W. Barnard, III, 372—411). Tu można również zaliczyć hasło historycznodogmatyczne o arianizmie (A. M. Ritter, III, 692—719). Jeżeli należy cieszyć się, że wśród omówionych pojęć teologicznych znalazło się hasło *Bild Gottes* (nie ma go w katolickim LThK!), tak fundamentalne dla starożytnej antropologii teologicznej i ascezy, to żałować należy, że poświęcono mu zaledwie 4 strony.

Z zagadnień moralnych warto zwrócić uwagę na omówienie takich problemów jak: nawrócenie (M. Wolter, W. H. C. Friend, V, 442—457), asceza (NT i Ojcowie — J. Gribomont, IV, 204—225; w Kościele celtyckim — M. J. Walsh, IV, 225—229), praca (H. Gölzow, III, 624—626), ubóstwo (D. Flood, IV, 85—87), troska o biednych (W.-D. Hauschild, IV, 14—23).

Niektóre z wyżej wymienionych haseł dotyczyły już w pewien sposób starochrześcijańskiej liturgii, np. rozumienie Wieczerzy Pańskiej czy Składu Apostolskiego. Dodajmy następujące: święcenie Wieczerzy Pańskiej (G. Kretschmar, I, 229—278), ołtarz w Kościele starożytnym (A. Stuiber, II,

308—318), amen (G. Krause, II, 391—394), baptysterium (J. G. Davies, V, 197—206 — artykuł wyróżnia się niemalże brakiem bibliografii), pogrzeb (F. Merkel, V, 743 n. — stosunkowo niewiele wiadomości), *disciplina arcana* (D. Powel, IV, 1—8), agapa (W.-D. Hauschild, I, 748—753).

Z dziedziny prawa omówiono następujące pojęcia: apostoł (apostolat) apostołskość (G. G. Blum, III, 445—466), klątwa (G. May, V, 170—172), auto-rytet (J. Miethke, V, 17—32), urząd (urzędy), rozumienie urzędu (K. Schäfer-diek, II, 533—552), prawo azylu (B. Landau, IV, 319—324).

Ważne są hasła historyczne. Wspomniano już o arianizmie. Dodajmy następujące: Egipt (C. Detlef, G. Müller, I, 512—533), Etiopia (F. Heyer, I, 872—896), Afryka (A. Schindler, I, 640—700), Antiochia (A. Drewery, III, 99—113), Armenia (W. Hage, IV, 40—57), Azja (H. W. Gensichen, IV, 173—195, szczególnie 174—177), Aleksandria (C. Detlef, G. Müller, II, 248—261).

Inne hasła, które dotyczą starożytnego chrześcijaństwa, a trudno było zaliczyć do jednej z wyżej wymienionych kategorii, to antysemityzm (N. R. M. de Lange, III, 128—137), astrologia (K. Matthäus, IV, 281—286), *Antike und Christentum* (C. Andersen III, 50—99), *artes liberales* (D. Illmer, IV, 156—171), biblioteki (E. Plümacher, IV, 413—426), wykształcenie (P. Riché, VI, 595—611).

Należy zwrócić uwagę na wielką przydatność przy opracowywaniu wszelkich bibliografii tomu I (bądź też wykazu skrótów IATG), który podaje podwójny wykaz skrótów wraz z dokładnymi danymi o czasopismach, wydaniach seryjnych itd.

Mimo wyrażonych zastrzeżeń co do doboru haseł, TRE stanowi cenne narzędzie pracy przy studiach nad starożytnym chrześcijaństwem.

ks. Marek Starowiejski, Warszawa

3. Antyk chrześcijański w czasopismach polskich w 1979 r.

W przeglądzie niniejszym ograniczamy się do zasygnalizowania artykułów i recenzji prac patrystycznych, które ukazały się w poszczególnych numerach czasopism polskich w roku 1979. Dlatego też poza tytułem czasopisma podano tu jedynie jego numer i strony, na których znajduje się wymieniany artykuł bądź recenzja. Powtarzające się tytuły poszczególnych czasopism skracano tak, by można je było odczytać bez dodatkowego wykazu.

Przed wszystkim przedstawić trzeba „tryptyk patrystyczny” przygotowany na 1979 rok przez redakcję zasłużonego dla patrystyki polskiej „Ate-neum Kapińskiego”. Jeśli do tej pory artykuły patrystyczne ukazywały się w poszczególnych numerach tego czasopisma poświęcanych różnym zagadnieniom, to obecnie otrzymaliśmy trzy kolejne numery (421—423) w całości poświęcone antykowi chrześcijańskiemu. Każdy z tych zeszytów otrzymał swój odrębny tytuł: pierwszy (nr 421): *Aktualność Ojców Kościoła*, następny (nr 422): *Ojcowie naszej wiary* i trzeci (nr 423): *Współtwórcy kultury europejskiej*. Odpowiednio do tytułów dobrano artykuły. W sumie w owym „tryptyku” otrzymaliśmy 18 artykułów oraz kilkanaście recenzji. Artykuły te wymienione zostaną w dalszej części naszego przeglądu.

Ojcowie i zbiory tekstów

Spośród wielu możliwych form układu niniejszego przeglądu, w układzie zastosowanym wzięto pod uwagę potrzeby czytelników. Dlatego też podajemy najpierw teksty, opracowania i recenzje odnoszące się do poszczególnych Ojców i pisarzy wczesnochrześcijańskich.

Św. Ambroży dotyczyły artykuły: R. Andrzejewskiego *Między Bogiem a cesarzem — św. Ambroży z Mediolanu* („At. Kapł.” nr 423, s. 64—72), J. Jundziłła *Wiedza o morzu i jego rola w życiu społeczeństwa*

zachodniorzymskiego w epoce późnego cesarstwa na podstawie „Hexameronu” Ambrożego z Mediolanu, zamieszczony w wychodzącym w Gdańsku czasopiśmie „Nautologia” (nr 1, s. 9—17), oraz notatka S. Longosza o relikwiach tego świętego w tarnowskiej „Currendzie” (nr 129, s. 57—60).

Św. Atanazy — ojciec ortodoksji, to tytuł artykułu S. Longosza („At. Kapł.” nr 422, s. 390—398), jedynego w tym roku dotyczącego tej postaci.

Św. Augustyn wzbudzał nieco większe zainteresowanie. Fragment pt. *Zmartwychwstali w Chrystusie* jednej z jego homilii w przekładzie M. Starowieyskiego drukowany był w „Tygodniku Powszechnym” (nr 15, s. 1—2), natomiast artykułów otrzymaliśmy trzy: W. Eborowicza *Św. Augustyn — doktor łaski* („At. Kapł.” nr 422, s. 430—438) i *Matka i syn* („Przewodnik Katolicki” nr 33), oraz S. Pieszczocho *Chrześcijańska wizja dziejów człowieka i świata u św. Augustyna* („At. Kapł.” nr 423, s. 430—438). Recenzowano również wydane wcześniej tłumaczenia niektórych tekstów św. Augustyna. Wydane w 1977 r. w przekładzie W. Kornatowskiego *O państwie Bożym* recenzował Z. Pawlak („At. Kapł.” nr 422, s. 523, 524); w tym samym roku wydane w serii *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* tłumaczenia Augustynowych traktatów *Przeciw Julianowi* oraz *Duch a litera i Homilii na Ewangelię i pierwszy list św. Jana* przedstawił w „Życiu i Myśli” (nr 1, s. 131—134) A. Kempfi. Natomiast *Wyznania* w przekładzie Z. Kubiaka z 1978 r. miały w 1979 r. trzy recenzje: W. Eborowicza („W Drodze” nr 9, s. 95—100), W. Żukrowskiego („Nowe Książki” nr 8, s. 16—17), oraz anonimową w „Ateneum Kapłańskim” (nr 423, s. 158—159).

Św. Bazylemu Wielkiemu, w związku z przypadającą w 1979 r. 1600 rocznicą jego śmierci poświęcono trzy artykuły: K. Jasmana, „*Był bardziej duszpasterzem i biskupem niż teologiem*” opublikowany w „W Drodze” (nr 11, s. 51—58), gdzie przedrukowano również list 2. *Do Grzegorza Przejaciela* z wydanego w 1972 r. zbioru listów Bazylego w przekładzie W. Krzyżniaka; ponadto artykuł L. Małunowiczówny, *Trójca kapadocka (św. Bazyli, św. Grzegorz z Nyssy, św. Grzegorz z Nazjanzu)* drukowany w „Ateneum Kapłańskim” (nr 422, s. 409—421), oraz artykuł M. Starowieyskiego, *Św. Bazyli Wielki — w 1600 rocznicę śmierci* („Przew. Kat.”, nr 38).

Św. Cyprianowi z Kartaginy poświęcił swój artykuł R. Andrzejewski („At. Kapł.” nr 422, s. 372—379), natomiast W. Myszor przełożył oraz opatrzył wstępem i komentarzem *Adversus Iudeos* Pseudo-Cypriana, opatrując je tytułem *Najstarsza łacińska homilia* („Studia Theologica Varsaviensia”, fasc. 2, s. 247—255).

Św. Jana Damasceńskiego *Wykład wiary prawdziwej*, wydany w przekładzie polskim w 1969 r., recenzował W. Hanc („At. Kapł.”, nr 423, s. 147—148).

Św. Efre mowi Syryjczykowi swój artykuł pt. *Echo lutni syryjskich Ojców* („At. Kapł.” nr 422, s. 399—408) poświęcił W. Kania. W jego też przekładzie otrzymaliśmy kilka tekstów św. Efrema drukowanych w „Tygodniku Powszechnym”. Są to: *Koleśa pustyni syryjskiej* (nr 3), *Zale Najświętszej Panny nad cierpiącym Jezusem* (nr 14) i *Pieśń o Najświętszej Panie* (nr 49).

Euzebiusz z Cezarei — ojciec historii Kościoła, to tytuł artykułu H. Wójtowicza w „Ateneum Kapłańskim” (nr 423, s. 56—63). Inne pojedyncze w tym roku artykuły do poszczególnych Ojców to: *Hieronim ze Strydonu — nauka w służbie interpretacji Pisma św.* pióra A. Eckmanna („At. Kapł.” nr 422, s. 422—429), oraz także (s. 355—360) drukowany artykuł pt. *Ireneusz z Lyonu — wyraziciel tradycji chrześcijańskiej Wschodu i Zachodu*, którego autorem jest B. Cześz.

Św. Justyn — chrześcijański filozof i męczennik to tytuł artykułu L. Gładyszewskiego („At. Kapł.” nr 423, s. 16—26), natomiast B. Mokrzycki opublikował swój artykuł pt. *Słowo Boże w liturgii: pierwszy opis Mszy św. przez św. Justyna* („Coll. Theol.” fasc. 1, s. 97—102). Dalej, po jednym artykule otrzymali: *Klemens Aleksandryjski — pedagog oświeconych pióra F. Drączkowskiego* („At. Kapł.” nr 423, s. 27—36), *Laktancjusz — chrześcijański Cicerone* ogłoszony przez D. Pietrusińskiego (tamże, s. 46—55), oraz w artykule Cz. Bartnika *Ku integralnej chrystologii — Leon Wielki* („At. Kapł.” nr 422, s. 439—451).

Orygenesowi poświęcono dwa artykuły. K. Jasman pisał na temat *Orygenes o doskonałości chrześcijańskiej* („At. Kapł.” nr 422, s. 380—389), natomiast E. Łomnicki przedstawił artykuł pt. *Próba syntezy chrześcijańskiej myśli i filozofii pogańskiej — Orygenes* („At. Kapł.” nr 423, s. 37—45). W tym samym numerze (s. 151) ukazała się recenzja J. Kaźmierczaka z wydanego w 1977 r. tłumaczenia S. Kalinkowskiego *Przeciw Celsusowi* Orygenes. Tego samego przekładu dotyczy również recenzja Cz. Mazura („Novum” nr 11, s. 194—199). Tutaj też należy wymienić artykuł recenzyjny M. Starowieyskiego pt. *Kelsos, Orygenes i św. Augustyn* opublikowany w „Tygodniku Powszechnym” (nr 16, s. 4).

De Prudentio „Hexæmeri” auctore to tytuł uwag M. Brożka, opublikowanych w „Eos” (fasc. 1, s. 117—118). Anaforę z *Euchologion* Serapiona z Tmuis przełożył oraz wstępem i komentarzem opatrzył B. Mokrzycki (Coll. Theol. fasc. 4, s. 109—119), natomiast S. Naskręt ogłosił artykuł pt. *Tertulian. U źródeł procesu łatinizacji chrześcijaństwa* („At. Kapł.” nr 422, s. 361—371). Na Tertulianie kończy się przegląd publikacji poszczególnych Ojców i pisarzy wczesnochrześcijańskich. Pozostaje jeszcze kilka artykułów i recenzji odnoszących się do niektórych grup pisarzy wczesnochrześcijańskich.

Tak więc Ojców Apostolskich dotyczy artykuł *Entuzjazm eschatologiczny jako świadectwo wiary u Ojców Apostolskich* („At. Kapł.” nr 421, s. 264—271), którego autorem jest B. Czesz, oraz wyjątkowo tu podawany artykuł z 1978 r. *Z dziejów liturgii mszalne: czasy Ojców Apostolskich* B. Mokrzyckiego („Coll. Theol.” fasc. 4, s. 117—126). Artykuł powyższy był początkiem cyklu artykułów tego autora dotyczących liturgii w okresie patrystycznym, kontynuowanych w 1979 r. w tym samym czasopiśmie. Artykuł z fasc. 1 podano przy św. Justynie. Natomiast w fasc. 2 (s. 99—108) opublikowany został artykuł *Z dziejów liturgii mszalne: czasy pierwszych apologetów i polemistów II i III w.*, natomiast wspomniany już przekład anaforę z *Euchologion* Serapiona zamieszczono pod ogólnym tytułem *Różnicowanie się liturgii w „złotym okresie” twórczości eucharystycznej* (fasc. 4, s. 109—119).

Wymienimy tu również publikowany w miesięczniku „W Drodze” cykl *Biblia w rękę chrześcijan*, gdzie prawie w każdym numerze w 1979 r., w tłumaczeniu i opracowaniu J. Salija otrzymaliśmy tekst św. Tomasa z Akwinu *Ewangelia Ojców Kościoła wg św. Mateusza*. Wspomnieć tu można również o recenzji M. Gołębiowskiego („At. Kapł.” nr 423, s. 150) z wydanego w Paryżu w 1975 r. cennego zestawienia: *Biblia patristica. Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique*.

Do literatury hermetycznej, wykazującej pewne związki z gnostycyzmem należy dokonany z oryginału przez W. Myszoza przekład *Corpus Hermeticum XIII*, opatrzone również wstępem i komentarzem („St. Theol. Vars.” fasc. 1, s. 245—256). Pochodzenia gnostyckiego jest również tekst pt. *Trójkształtna Protęnoja* ogłoszony w „Argumentach” (nr 51/52, s. 16—18) w tłumaczeniu z niemieckiego dokonany przez A. Wójcik. W tym samym numerze „Argumentów” A. Tokarczyk ogłosił artykuł pt. *Apokryfy Nowego Testamentu*.

Wspomnieć należy tu również o recenzjach wydawanych wcześniej zbior-

rów tekstów patrystycznych. Recenzję z *Kazań i homilii na święta Pańskie i Maryjne*, wydanych w 1976 r., zamieścił w „Ateneum Kapłańskim” (nr 422, s. 525—526) J. Andrzejczak, natomiast w tym samym numerze (s. 526—527) A. Maciejewski ogłosił recenzję z wydanej w 1978 r. *Antologii listu starochrześcijańskiego*. Na zakończenie w tej grupie wymienić można również recenzje wydanych w 1978 r. *Portretów Ojców Kościoła A. Hammana*. Były to recenzje K. Jasmana („At. Kapł.” nr 423, s. 153—154) i M. Starowieyskiego („Tyg. Powsz.” nr 33, s. 6).

Poszczególne zagadnienia

Przegląd artykułów poświęconych różnym zagadnieniom antyku chrześcijańskiego rozpoczniemy od historii. W pierwszym rzędzie wymienimy tu recenzje pracy A. Krawczuka *Upadek Rzymu. Księga wojen* wydanej w 1978 r. Były to recenzje T. Łoposzko („Nowe Książki” nr 21, s. 64—66) i P. Kuncewicza („Tygodnik Demokratyczny” nr 31, s. 17). Natomiast A. Krawczuk w tym samym numerze „Nowych Książek” (s. 62—64) recenzował wydane w 1979 r. tłumaczenie pracy P. Arnotta *Bizantyjczycy i ich świat*. Pracę tę recenzował także J. Reczko w „Kulturze” (nr 44, s. 4). Praca A. Doniniego *Storia del cristianesimo. I. Dalle origini a Giustiniano*, wydana w Mediolanie w 1975 r., była przedmiotem recenzji Z. Poniatowskiego w „Euhemerze” (nr 1, s. 103—108). Natomiast przekład *Historii Kościołów wschodnich A. S. Atiyya*, wydany w 1978 r. recenzował w 1979 r. J. Keller w „Nowych Książkach” (nr 8, s. 56—57) oraz R. Piwiński w „Przeglądzie Orientalistycznym” (nr 4, s. 385—387). Również w „Przeglądzie Orientalistycznym” (nr 1, s. 115—118) A. Ferenc recenzował pracę E. Haberlanda *Altes Christentum in Süd-Äthiopien* (Wiesbaden 1976).

Ze szczegółowych problemów historycznych kilka artykułów poświęcono niektórym zagadnieniom pracy. Wymienić tu możemy artykuł R. Kamienika *Zagadnienie pracy w literaturze chrześcijańskiej II—V w.* drukowany w *Pamiętniku XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich 17—20 września 1979 r.* Cz. II: *Sympozja I—VIII w.* (Katowice 1979, s. 40—47). Tamże (s. 48—55) ukazał się również artykuł M. Salomona *Praca rzemieślnicza a kariera senatorska w Konstantynopolu IV w.* Natomiast F. Stopniak ogłosił artykuł *Korporacje zawodowe w cesarstwie rzymskim i udział w nich chrześcijan* („St. Theol. Vars.” fasc. 1, s. 173—186), oraz — w tym samym czasopiśmie — *Starochrześcijańskie kolegia fossorów* (fasc. 2, s. 207—223). W tym samym numerze J. Śrutwa omówił *Stosunek Kościoła w Afryce rzymskiej II—V wieku do pracy chrześcijan w rolnictwie i rzemiośle* (s. 226—246), natomiast w „Collectanea Theologica” (fasc. 3, s. 65—77) przedstawił artykuł pt. *Kościół Afryki rzymskiej II—V wieku wobec służby wojskowej*.

Archeologia chrześcijańska jako ważne źródło do poznania życia Kościoła pierwszych wieków to tytuł artykułu B. Filarskiej i T. Górskiego w „Ateneum Kapłańskim” (nr 421, s. 195—200). W tej grupie wymienić można także artykuł T. Dobrzeńckiego *Maiestas Domini z katedry w Faras* opublikowany w „Kierunkach” (nr 47, s. 8). Natomiast w „Nauce Polskiej” (nr 4, s. 121—122) pt. *Sztuka starożytnego Nubii i Sudanu* ukazało się sprawozdanie J. Lipińskiej z poświęconego tym zagadnieniom sympozjum w Nowym Jorku w dn. 29 IX—1 X 1978 r. Sprawozdanie z sympozjum zorganizowanego w dniach 16—19 X 1979 r. przez Międzywydziałowy Zakład Badań nad Antykiem Chrześcijańskim KUL i poświęconego archeologii chrześcijańskiej, które przedstawił R. Habarta, ukazało się w „Kierunkach” (nr 47, s. 8) i nosiło tytuł *Architektura a liturgia*.

Zagadnieniom liturgicznym, poza wspomnianymi już wyżej artykułami B. Mokrzyckiego, poświęcony jest również artykuł T. Korpusiń-

skiego *Liturgia w życiu pierwotnego Kościoła* („At. Kapł.” nr 421, s. 213—227). Natomiast M. Marczewski przedstawił artykuł pt. *Historia diakonatu stałego w Kościele pierwotnym* („Novum” nr 4/5, s. 48—78). Tamże (s. 176—208) opublikowany został artykuł A. Szafrąńskiego pt. *Diakonia*.

Z zagadnieniami liturgii związany jest również artykuł M. Budziarka *Kult relikwii w starożytnym chrześcijaństwie* („Ruch Biblijny i Liturgiczny” nr 5, s. 276—280). Artykuł ten nawiązuje jednocześnie do problemów kultu świętych, omawianych w 1979 r. w „Tarnowskich Studiach Teologicznych”. Wymienimy tu artykuły J. Dudziaka *Praktyka kanonizowania świętych przed ogłoszeniem dekretów papieża Grzegorza IX* (s. 105—127), artykuły S. Longosza pt. *Damnati ad bestias* (s. 82—104) oraz *Niektóre aspekty teologii męczeństwa w literaturze wczesnochrześcijańskiej* (s. 49—73), a także artykuł E. Łomnickiego *Męczeństwo jako znak prawdziwości religii chrześcijańskiej w ujęciu apologetów starożytnych* (s. 74—81).

Ideal świętości w Kościele starożytnym przedstawiła w „Ateneum Kapłańskim” L. Małunowiczówna (nr 421, s. 228—239), natomiast A. Maciejewski w tym samym numerze (s. 239—251) przedstawił *Ideal kapłaństwa u Ojców Kościoła*.

Pismo Święte w życiu i nauczaniu Ojców Kościoła to tytuł artykułu („At. Kapł.” nr 421, s. 201—212); W. Wojdecki pisał tamże na temat *Homilie Ojców Kościoła a współczesne kaznodziejstwo polskie* (s. 272—281). M. Borkowska przedstawiła rolę ruchu monastycznego w okresie patrystycznym w artykule *Nauczyciele kształtującej się Europy* („At. Kapł.” nr 423, s. 83—94).

Problemy filozofii patrystycznej dotyczył artykuł L. Małunowiczówny pt. *Stosunek wczesnego chrześcijaństwa do kultury i filozofii pogańskiej* („At. Kapł.” nr 423, s. 3—15). Zaliczyć tu można również drukowany w „Studiach Filozoficznych” (nr 12, s. 87—98) artykuł A. Kasi pt. *Człowiek, Bóg i urząd*, stanowiący fragment przygotowywanej pracy *Wiara i rozum. Szkice o Ojcach Kościoła*. Wspomnieć także trzeba artykuł J. Czernkowskiego w „Tygodniku Powszechnym” (nr 18, s. 1, 6), przedstawiający sylwetkę zmarłego w 1978 r. E. Gilsona, szczególnie zasłużonego dla rozwoju badań nad filozofią patrystyczną. Mieliśmy również jedną recenzję obecnej pracy z tego zakresu, tj. A. Warkotscha *Antike Philosophie im Urteil der Kirchenväter* (München 1973), którą J. Nowaczyk zamieścił w „Ateneum Kapłańskim” (nr 423, s. 148—158).

Niektóre problemy gnostycyzmu, głównie w świetle świadectw Ireneusza przedstawione zostały w artykule W. Myszora pt. *Jedność i różność*, wydrukowanym w „Ateneum Kapłańskim” (nr 421, s. 252—263).

Problemy historycznoprawne dotyczył artykuł L. Huchthausen *Thrakerreskripte aus dem Codex Iustinianus* drukowany w „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 96, Historia, z. 13” (s. 7—20).

Podać tu można również artykuł Z. Ziółkowskiego *Najnowsze badania naukowe nad Całunem Turyńskim* („Życie i Myśl”, nr 7/8, s. 58—74), który zainteresować może również badaczy antyku chrześcijańskiego.

Jeśli chodzi o artykuły odnoszące się ogólnie do badań patrystycznych, wymienimy interesujący artykuł R. Andrzejewskiego pt. *Rozwój studiów patrystycznych* ogłoszony w „Ateneum Kapłańskim” (nr 421, s. 177—194). W tym samym numerze (s. 347—348) ukazała się również recenzja K. Jasmana z pierwszej części bibliografii J. Czerniatowicz i Cz. Mazura *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. T. I: XV—XVIII w.*, wydanej w 1978 r. Bibliografii tej dotyczyła również recenzja R. Kjarpińskiej w „Przeglądzie Historycznym” (z. 3, s. 587—588). Nie podejmowany u nas dotąd problem recepcji antyku chrześcijańskiego w literaturze pięknej syg-

nalizuje K. Andrzejewska, przedstawiając w tym kontekście trzy powieści: M. Rosseels *Ja chrześcijanin, zabiłem* (1977 r.), S. Andres *Pokusa Symezjosa* (1975), oraz H. Malewskiej *Przemija postać świata* (1972).

Do historii badań patrystycznych zaliczyć można opublikowaną przez J. R. Bara („Prawo Kanoniczne” nr 1/2, s. 259—263) biografię oraz bibliografię prac zmarłego w 1952 r. B. Wilanowskiego, zasłużonego również dla patrologii.

Bieżącego patrystycznego ruchu naukowego dotyczyły sprawozdania z sympozjum w Tarnowie, poświęconego zagadnieniu modlitwy w okresie patrystycznym. Sprawozdania te opublikowali: W. Kania („Currenda” nr 129, s. 317—320) oraz T. Wicki („Novum” nr 6, s. 160—164). Przypomnieć tu również należy sprawozdanie S. Kalinkowskiego i K. Obryckiego w „Biuletynie Patrystycznym” („Coll. Theol.” fasc. 3, s. 189—191).

Zamykając powyższy przegląd podać można kilka cyfr, obrazujących w pewnym stopniu „ruch patrystyczny” w 1979 r. Otóż w roku tym otrzymaliśmy w czasopismach polskich 63 artykuły poświęcone różnym zagadnieniom antyku chrześcijańskiego. Jeśli idzie o autorów tych artykułów to naliczono 45 nazwisk, natomiast tytułów czasopism zamieszczających artykuły z naszego zakresu było 20. Dane te dotyczą jedynie artykułów (które zebrane tu są w możliwie pełnym stopniu) i nie obejmują ani recenzji, ani zamieszczanych w czasopismach przekładów. Nie wliczono tu również zawartości dwu *Biuletynów patrystycznych* (II i III), które ukazały się w 1979 r., ponieważ ich treść znana jest korzystającym z *Biuletynów*. Dane te świadczą o dużym ruchu naukowym w zakresie patrologii, wskazując na potrzebę specjalnego czasopisma patrystycznego, jak również publikowania bieżącej bibliografii patrystyki polskiej, z pełnymi opisami bibliograficznymi.

ks. Stanisław Longosz, Tarnów
Czesław Mazur, Warszawa

4. Egzegeza przypowieści o zagubionej owcy u Ireneusza i gnostyków

„Szukająca owca, która zaginęła” — tak określa Ireneusz Syna Bożego⁵. Jest to zarazem przykład charakterystycznej gnostyckiej egzegezy, gdzie poszukiwana „owca” jest także „tym, który szuka”. Na podstawie podobieństw zachodzących między poglądami Ireneusza i gnostyków na temat przypowieści o zagubionej owcy zrodziło się pytanie o najstarszą, wspólną dla obu stanowisk tradycję egzegetyczną tej przypowieści. Zwrócono także uwagę na te elementy przypowieści, które wydają się mieć większe znaczenie, a wśród nich zwłaszcza na zagadnienie dziewięćdziesięciu dziewięciu owiec, „sprawiedliwych, które nie potrzebują nawrócenia”.

W pracy wykorzystane zostały bezpośrednie gnostyckie źródła, takie jak *Ewangelia prawdy* i *Ewangelia Tomasza* z biblioteki z Nag-Hammadi, a także polemiczne dzieło Ireneusza *Adversus Haereses*...

W pierwszym rozdziale, zatytułowanym *Gnostycka parafraza przypowieści o zagubionej owcy*, przedstawiona za pomocą fragmentów wyjętych ze wspomnianych ewangelii i z dwu pierwszych rozdziałów *Adversus haereses* gnostycką interpretację przypowieści. Przy zestawieniu różnych poglądów gnostyckich charakterystyczne dla gnostyków okazało się traktowanie „owcy” jako zagubionej Sofii, boskiego eonu, „jedyńki”, której bardzo brak w roz-

⁵ Autoprezentacja pracy magisterskiej przygotowanej pod kierunkiem ks. dr. Wincentego Myszoza w Katedrze Patrologii Akademii Teologii Katolickiej.

dartej Pleromie. Zbawca po to przyszedł na ziemię, aby ją odszukać i na powrót utworzyć Pełnię, nazwaną gdzie indziej „setką” czy „prawicą”.

Zagubiona owca — Sofia, a raczej Achamoth — sama też może być „pasterzem”, gdyż „wybiera swoją owcę”. Ta „owca” z kolei symbolizuje gnostyka. Zbawca natomiast, ponieważ wyszedł z Pleromy, sam stał się zagubioną owcą.

Tytuł drugiego rozdziału brzmi *Ireneuszowe koncepcje teologiczne na tle przypowieści o zagubionej owcy*. U Ireneusza „owca” symbolizuje Adama, ludzkość, poszczególnego człowieka, a nawet Syna Bożego. Pasterzem jest oczywiście Syn Boży, Pan, który, ponieważ zstąpił „na to, co jest najniżej”, także zaginął. Ow Syn Boży jest także „ręką Bożą”, która stworzyła świat w swoim wnętrzu. O dziewięćdziesięciu dziewięciu owcami Ireneusza wprost nie mówi, ale można się ich doszukać w symbolice „świty” Zbawiciela.

W trzecim rozdziale pt. *Egzegeza gnostycka a teologiczne koncepcje Ireneusza* znajdują się podobieństwa i różnice, które ujawniły się poprzez porównanie wniosków obu poprzednich rozdziałów. Tak więc okazało się, że podobieństw można się dopatrzeć już w centralnych motywach przypowieści: Pasterzu i owcy. Zarówno u Ireneusza, jak i u gnostyków pojęcia „Pasterz” i „owca” nie są jednoznaczne, ale określają różne postaci. Dziewięćdziesiąt dziewięć owiec w obu interpretacjach czeka, aż zagubiona owca-jedynka dopełni ich, a gdy to się dokona, raduje się, gdyż nastanie Pełnia-setka. Jest to zarazem powrót do gnostyckiej prawicy, a także do Ireneuszowej „ręki Bożej”. Powyższy obraz wskazuje na „konieczność” odnalezienia zagubionej owcy. Chodzi o dopełnienie boskiej Pełni, Pleromy, a według Ireneusza — o „przywrócenie odwiecznego porządku”, apokatastazę.

Istnieją oczywiście także elementy różniące interpretację gnostycką od Ireneuszowej. Mianowicie gdy u Ireneusza Adam-ludzkość, jako zagubiona owca został odnaleziony, zbawiony, gnostycka Sofia została odnaleziona tylko w postaci Heleny i nic nie wskazuje na to, iż nadal nie musi przebywać w kolejnych ciałach kobiet. Ireneusz głosi orędzie Ewangelii akcentując powszechność zbawienia, czego nie znajdujemy u gnostyków, gdzie zbawionymi mogą być jedynie gnostycy i oczywiście odnaleziony eon. W gnostyckich wywodach uderzający jest także brak odniesienia do historii. Upadek, zbawienie, dopełnienie Pełni, wszystko to dzieje się w spekulatywnym świecie projekcji wyobrażeń.

Liczne napotykanne podobieństwa pozwoliły odpowiedzieć pozytywnie na postawione na wstępie pytanie. Można założyć, iż już w czasach Ireneusza istniała tradycja egzegetyczna przypowieści o zagubionej owcy. Taką najstarszą interpretację spróbowano odtworzyć w zakończeniu. Według niej znaczenia symboli „Pasterz” i „owce” nie są dokładnie sprecyzowane. Natomiast zagubienie owiec wiązano z cierpieniem, któremu przypisywano wielką wartość. Podkreślano, iż jest ono jedyną drogą do zbawienia, odnalezienia. Głównym motywem poszukiwania zagubionej owcy była „konieczność” zaprowadzenia „odwiecznego porządku”. Dziewięćdziesiąt dziewięć owiec to prawdopodobnie aniołowie, którzy bardzo pragną powrotu zagubionej owcy — ludzkości.

Z takiej tradycji czerpali swą wiedzę na temat przypowieści Ireneusz i gnostycy dostosowując ją oczywiście do swoich własnych poglądów.

Danuta Tum, Warszawa

5. „Bulletin d'Arabe Chrétien”

We wrześniu 1976 roku, po zakończeniu w Chantilly pod Paryżem II Symposium Syriacum, kilkunastu arabistów zajmujących się problematyką chrześcijańską postanowiło przedyskutować możliwości i najlepsze metody współpracy między sobą. Ustalono, że najlepszym sposobem będzie powołanie do

życia biuletynu środowiskowego ułatwiającego wymianę i obieg informacji między zainteresowanymi. Sekretariat biuletynu z siedzibą w Louvain objęli Samir Khalil SJ, profesor Pontificio Istituto Orientale w Rzymie i David Bundy. Pierwszy numer „Bulletin d'Arabe Chrétien” ukazał się już w październiku 1976 roku i od tej pory wychodzi dość regularnie trzy razy do roku w lutym, czerwcu i październiku.

Celem biuletynu jest informowanie o aktualnym stanie badań i przyszłych przedsięwzięciach badawczych nad literaturą chrześcijańską w języku arabskim, a także o roli chrześcijan w cywilizacji arabskiej. Dziedzina ta jest jeszcze zbyt słabo rozpoznana w świecie naukowym, a jej lepszemu poznaniu i propagowaniu ma służyć między innymi także „Bulletin d'Arabe Chrétien”.

Przeglądając opublikowane numery biuletynu można wyróżnić pewne tematy lub inicjatywy naukowe preferowane przez autorów i redaktorów. Szczególnie cenną inicjatywą naukową jest propozycja zebrania i opublikowania bibliografii literatury chrześcijańskiej w języku arabskim. Objęłaby ona całą literaturę powstałą w okresie od czasów preislamskich aż do końca XIX w. Chodziłoby w niej o zebranie wszystkiego, co chrześcijanie napisali po arabsku lub przetłumaczyli na ten język w dziedzinie literatury świeckiej i religijnej. Szczególnie interesujące dla patrologii będą informacje o arabskich tłumaczeniach pism Ojców Kościoła oraz ich recepcji w środowisku chrześcijan posługujących się językiem arabskim. Grupa współpracowników biuletynu, m.in. Julius Assfalg, Sebastian Brock, Vincenzo Poggi, Joseph-Marie Saugey, Gerard Troupeau i inni, podjęła się przejrzania wszystkich czasopism orientalistycznych za okres 1940—1980, wyłowienia z nich interesujących pozycji, dodania krótkiego *résumé* i przygotowania do publikacji. Opublikowania bibliografii podjęło się czasopismo „Orientalia Christiana Periodica”.

Ważnym fragmentem każdego zeszytu „Bulletin d'Arabe chrétien” jest dział informujący o aktualnych pracach badawczych poszczególnych uczonych i ich zamierzeniach na przyszłość. Ma on duże znaczenie dla obiegu informacji naukowej. W każdym zeszycie biuletynu znajdujemy także bibliografię publikacji znanych arabistów, które dotyczą literatury chrześcijańskiej w języku arabskim. Do tej pory opublikowano między innymi bibliografie takich uczonych jak Joseph-Marie Saugey, Gerard Garitte, Antoine Khater, Irfan Shahid, Gabriele Giamberardini. Dużą część każdego zeszytu zajmuje przegląd i omówienie aktualnych publikacji na temat literatury chrześcijańskiej w języku arabskim m. in. dotyczących Biblii, apokryfów i pism Ojców Kościoła tłumaczonych na język arabski, oryginalnych dzieł literatury religijnej w języku arabskim z dziedziny egzegezy, hagiografii, teologii, prawa, historii Kościoła itp. oraz historii i roli chrześcijan w cywilizacji arabskiej. W ostatnich zeszytach biuletynu pojawił się dział informujący o manuskryptach chrześcijańskich w języku arabskim będących w posiadaniu różnych bibliotek, archiwów i muzeów na świecie, ich zawartości oraz wydaniach.

Ważną rolę w obiegu informacji środowiskowej spełnia dział informujący o odczytach, wykładach i seminariach na temat literatury chrześcijańskiej w języku arabskim wygłoszonych lub odbytych przez arabistów w instytucjach lub uczelniach świata. Uzupełnieniem jest publikowanie stale aktualizowanej listy arabistów zajmujących się aktualnie lub w przeszłości literaturą chrześcijańską i rolą chrześcijan w cywilizacji arabskiej.

Miarą zainteresowania, jakie rozbudził „Bulletin d'Arabe Chrétien”, jest zorganizowanie I Międzynarodowego Kongresu Studiów Arabo-chrześcijańskich, który odbył się w Getyndze w dniach 11—13 września 1980 roku. Na kongresie dyskutowano między innymi nad następującymi tematami: rola chrześcijan w cywilizacji arabskiej szczególnie w epoce Abbasydów (750—1258) oraz w epoce Nahda, literatura chrześcijańska w języku arabskim, głównie

religijna zarówno oryginalna jak i tłumaczona, historia chrześcijan w okresie arabskim i związane z tym problemy społeczne, polityczne i religijne oraz tematy uboczne jak lingwistyka, paleografia itp. Dyskutowano także nad licznymi problemami bieżącymi, jak nowa redakcja i wydanie fundamentalnej pracy G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, t. I—V, Città del Vaticano 1944—1953, sprawozdanie dotyczące stanu zaawansowania bibliografii literatury chrześcijańskiej w języku arabskim oraz sprawy wydawnicze związane z wydawaniem „Bulletin d'Arabe Chrétien”.

Tadeusz Gołgowski, Warszawa

II. SPRAWOZDANIA

1. Benedyktyńskie Sympozjum Patrystyczne

Wrocław, 22—23 IX 1980 r.

„Módl się i pracuj, a nie bądź smutny” — pod tym hasłem odbyło się sympozjum patrystyczne poświęcone św. Benedyktowi w 1500 rocznicę jego urodzin. Zorganizowane zostało przez Sekcję Patrystyczną przy Komisji Episkopatu Polski do Spraw Nauki Katolickiej. Uczestników sympozjum przyjął gościnnie w mury seminarium ks. abp H. Gulbinowicz i ks. rektor J. Majka.

Wśród zebranych byli przedstawiciele ATK, KUL, UW, UJ oraz seminariorów duchownych. Z uwagi na tematykę prelegentem i gościem był także o. dr P. Sczaniecki OSB.

Po modlitwie do Ducha św. słowami Izydora z Sewilli ks. dr S. Longosz, prezes sekcji, zapoznał zebranych z dotychczasowymi sympozjami i edycjami poświęconymi św. Benedyktowi w kraju i za granicą. Powołał się także na słowa ostatnich papieży. Paweł VI nazwał św. Benedykta „zwiastunem pokoju i opiekunem oraz patronem życia zakonnego”, a także wyjaśnił, iż św. Benedykt zasłużył sobie na tytuł patrona Europy „krzyżem, księgą i pługiem”. Jan Paweł II zaś wyraził swój podziw dla św. Benedykta nazywając go „gigantem historii”, a w homilii noworocznej — „jasną gwiazdą w ciemnych wiekach historii”. Po tym wstępie ks. prezes powitał gości, oraz wyraził żal z powodu śmierci prof. L. Małunowiczówny. Zebrani odmówili modlitwę w jej intencji.

Uroczystego otwarcia sympozjum dokonał ks. bp W. Urban, który wygłosił pierwszy referat na temat: *Europa za czasów św. Benedykta*. Ukazując szeroko tło polityczno-gospodarcze i kulturowe podkreślił, iż czasy, w których żył św. Benedykt, były niespokojne. Charakteryzowały je wędrówka ludów, rozpad monarchii, upadek kulturowy i połączone z nim kryzys wartości i instytucji.

Jako drugi w sesji porannej zabrał głos ks. dr M. Starowieyski poruszając problem powstania reguł monastycznych. Po kolei omawiał następujące zagadnienia: powstanie życia monastycznego na Zachodzie, wpływ wschodniego ruchu monastycznego na zachodni, powstanie najstarszych reguł i ich wzajemny stosunek. Ślady życia monastycznego na Zachodzie sięgają III w. Więcej wiadomości na ten temat dostarczają listy św. Hieronima. Nie jest prawdą, jakoby życie monastyczne na Zachodzie powstało wyłącznie pod wpływem Wschodu: wskazuje na to wiele charakterystycznych dla Zachodu cech, np. propagowanie życia wspólnotowego, klasztory arystokratyczne, episkopia itp.

W VI w. powstaje wiele reguł monastycznych. U podstaw ich stoi reguła św. Augustyna. Reguła św. Benedykta wypiera wszystkie, nawet popularną regułę św. Kolumbana.

W dyskusji nad referatem udział wzięli: ks. dr S. Pieszczoł, który uzasadnił powody wyparcia reguły Kolumbana przez regułę Benedykta, oraz prof. A. Świderkówna, która podkreśliła zasady oryginalności tekstu w owym czasie.

W drugiej sesji s. dr M. Borkowska wygłosiła referat na temat *Dziedzictwo Ojców Pustyni w regule św. Benedykta*. Wskazał, iż główne myśli reguły św. Benedykt zaczerpnął z zasad życia Ojców Pustyni. Szczególnie podkreśliła wyrozumiałość opatów, których zadaniem było naśladowanie Chrystusa w postępowaniu, a przede wszystkim w miłosierdziu. W dyskusji ks. dr E. Stanuła poruszył problem kryterium wyboru poszczególnych sentencji przez św. Benedykta. Prof. A. Świderkówna stwierdziła, iż reguła Benedykta jest owocem mądrości „ciemnych wieków”. Ks. bp W. Urban wskazał na św. Benedykta jako na znak ówczesnego czasu.

Następnym referatem był wykład o. dr. P. Szczanieckiego o duchowości św. Benedykta. Benedyktyńska duchowość wyraża się we wspólnocie opartej na trzech ślubach: posłuszeństwie, *stabilitas loci* oraz *conversio*, w klasztorze — „rodzinnym domu”, w bogatej liturgii, w kontemplacji świętych ksiąg, w pracy i apostołstwie. Przez apostołstwo św. Benedykt rozumiał oddanie się Bogu, co jest jedynym celem mnicha. Bóg natomiast na powrót oddaje mnicha potrzebującym.

Trzecia sesja sympozjum poświęcona była problemom dydaktycznym patrystyki. Wzięli w niej udział wykładowcy patrologii w seminariach duchownych i uczelniach katolickich.

Ks. dr S. Longosz, prezes sekcji, przypomniał zebranym, że każdy z wykładowców patrologii ma obowiązek uczestniczyć w corocznym sympozjum organizowanym przez sekcję.

W pierwszej części spotkania poruszono zasadniczy problem, jakim jest formalne istnienie sekcji. Dotychczas Episkopat nie wydał oficjalnej decyzji w tej sprawie. Ks. bp W. Urban wyjaśnił, że spowodowane to było jedynie przeszkodami organizacyjnymi i jego zdaniem Sekcję Patrystyczną można już uważać za formalnie istniejącą. Ks. dr S. Longosz odczytał następnie Regulamin Komisji Episkopatu z dn. 15 II 1978 r. skierowany do członków Sekcji Patrystycznej. Został on przyjęty przez wszystkich zebranych.

Najistotniejszym punktem sesji były sprawozdania wykładowców seminariów i uczelni. Ogólny wniosek wynikający z tych sprawozdań nie przedstawia się optymistycznie. Patrologia jako przedmiot wykładany w seminariach nie jest traktowana z należąną jej powagą. Umieszcza się ją w programie II lub III roku studiów zazwyczaj w wymiarze jednego wykładu tygodniowo. Studenci nie mogą być więc odpowiednio przygotowani do jej studiowania ani pod względem teologicznym, ani filologicznym. Kurs patrystyki obejmuje około czterdziestu wykładów, w czasie których można jedynie wymienić poszczególnych Ojców Kościoła i przekazać najważniejsze o nich wiadomości. Nie ma więc czasu na wyłożenie ich nauki oraz studiowanie ich dzieł. Nie należy się dziwić, że w konsekwencji niewielu kleryków decyduje się na obranie patrologii jako przedmiotu specjalistycznego. Biblioteki seminaryjne, w których często brakuje podstawowych pozycji z tej dziedziny, a także dobór wykładowców, często nie mających za sobą studiów patrystycznych, świadczą również o braku zrozumienia roli patrologii przez władze niektórych polskich seminariów. Sytuację pogarsza brak przygotowania filologicznego studentów, którego obecnie nie dają szkoły średnie.

W czasie sesji dydaktycznej poruszono także problemy wydawnictw i pracy poszczególnych patrologów.

Drugi dzień sympozjum rozpoczął się Mszą św. odprawioną przez ks. bpa W. Urbana i wszystkich księży biorących udział w sympozjum. Homilię o św. Benedyktie wygłosił ks. bp Urban.

Czwartą sesję poprzedziła modlitwa do św. Benedykta pochodząca z mo-

dlitewnika polskiego z 1736 r. Przewodniczący ostatniej sesji dr A. Naumow (UJ) wygłosił komunikat na temat kultu św. Benedykta na Wschodzie, w Kościele prawosławnym. Następny komunikat wygłosił o. dr P. Szczaniecki. Mówił o znajomości i kulcie św. Benedykta w historii Polski. W czasie dyskusji zabrał głos mgr C. Mazur, który poinformował, że w Polsce wydano dotychczas 68 pozycji wydawniczych dotyczących św. Benedykta.

Prof. A. Świderkówna (UW) przedstawiła w swoim referacie problemy terminologiczne, jakie napotkała przy tłumaczeniu reguły św. Benedykta i dialogów św. Grzegorza Wielkiego. W drugiej części wykładu poświęconej osobie św. Benedykta przybliżyła jego postać jako twórcy reguły uniwersalnej, traktującej każdego mnicha indywidualnie, nie tylko ze względu na jego funkcję w zakonie, lecz także ze względu na jego predyspozycje wewnętrzne.

Mgr B. Bronikowska w krótkim komunikacie opisała najstarszy wizerunek św. Benedykta w katakumbach św. Hermesa.

Ks. dr A. Bober w wykładzie o początkach literatury benedyktyńskiej przedstawił dzieje rozprzestrzenienia się zakonu benedyktyńskiego. Omówił także pisma Bonifacego, Pawła Diakona i Bedy Wielebnego. W czasie dyskusji o. dr P. Szczaniecki dokonał krótkiego przeglądu literatury poświęconej benedyktynom.

Zakończenia i podsumowania sympozjum dokonał ks. dr E. Stanula, sekretarz sekcji.

*Urszula Korab, Warszawa
Danuta Tum, Warszawa*

2. X Międzynarodowy Kongres Archeologii Chrześcijańskiej Saloniki, 28.09.—1.10.1980 r.

Od 28 września do 4 października 1980 roku w Salonikach odbył się kolejny, dziesiąty kongres poświęcony archeologii chrześcijańskiej. W Komitecie organizacyjnym kongresu znajdowali się wybitni greccy specjaliści w dziedzinie archeologii wczesnochrześcijańskiej i bizantyjskiej z uniwersytetów w Atenach i Salonikach, członkowie Towarzystwa Bizantynistycznego w Grecji (Éphore des Antiquités Byzantines), a w Komitecie honorowym obok wysokich dostojników państwowych znajdował się również metropolita Salonik, Pantelejmon. Kongres pozostawał pod patronatem prezydenta republiki Konstantyna Karamanlisa.

Uroczyste otwarcie obrad kongresu odbyło się w godzinach wieczornych w niedzielę 28 września. Udział w nim wzięli członkowie komitetu organizacyjnego, komitetu honorowego, przedstawiciele świata oficjalnego Grecji, uczestnicy kongresu pochodzący z kilkudziesięciu krajów Europy, Azji, Afryki i Ameryki — około 300 osób, oraz świat naukowy i artystyczny Salonik.

Właściwe obrady kongresowe rozpoczęły się 29 września i z jednodniową przerwą (1 października) trwały do 4 października. Posiedzenia kongresowe odbywały się w salach należących do Towarzystwa Studiów Macedońskich (Société des Études Macédoniennes), znajdujących się w dwu nieco oddalonych od siebie budynkach, co niekiedy uniemożliwiało uczestnictwo we wszystkich interesujących obradach. Stan taki spowodowany był dużą ilością (ponad 150) nadesłanych komunikatów.

Tematem wiodącym obrad kongresu było Illirykum Wschodnie (Bałkany), terytorium leżące na styku łacińskiej, zachodniej i greckiej, wschodniej części Imperium Rzymskiego.

Posiedzenia kongresu odbywały się następująco: rozpoczynano je referatem czy referatami, po których następowały związane z nimi tematycznie

komunikaty. Po nich — informacje o ostatnich badaniach i odkryciach archeologicznych. Każdy z dni kongresowych był poświęcony innej tematyce, i tak: 29 września — *Chrześcijańska budowla kultowa i liturgia w Illirykum Wschodnim*; *Architektura sakralna w Illirykum Wsch.*; 30 września — *Rzeźba i sztuki plastyczne; Mozaiki posadzkowe na terenie Illirykum Wschodniego*; 1 października — dzień przerwy w obradach, wycieczka do Filipi; 2 października — *Groby, cmentarze i martyria w Illirykum Wsch.*; 3 października — *Urbanistyka i topografia chrześcijańska na terenie Illirykum Wschodniego*; 4 października — *Epigrafika chrześcijańska na terenie Illirykum Wschodniego*. Komunikaty omawiające różne zagadnienia pozostałego orbis *christianus* zgrupowano tematycznie na posiedzeniach w dwu ostatnich dniach obrad. Uroczyste zamknięcie obrad nastąpiło w dniu 4 października.

Wspomniane powyżej tematy obrad pokrywały się często z tytułami przewodnich referatów. Wymienię tu kilka, które wywołały szczególne zainteresowanie i dyskusje: referat prof. Demetriosy Pallasa (Grecja) — *L'édifice culturel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental* (Chrześcijańska budowla kultowa i liturgia w Illyrikum Wsch.), próba ustalenia powiązań między architekturą a liturgią na Bałkanach; referat Ruth Kolarik (USA) — *The Floor Mosaics of Eastern Illyricum. The Northern Regions* (Mozaiki posadzkowe na płn. obszarach Illyrikum Wsch.), oparty na rezultatach najnowszych badań misji amerykańsko-jugosłowiańskiej; referat Giordany Tomaszević (Jugosławia) — *Mosaïques paléobyzantines de pavement dans l'Illyricum oriental. Iconographie. Symbolique. Origins* (Wczesnobizantyjskie mozaiki posadzkowe na terenie Illirykum Wschodniego. Ikonografia. Symbolika. Pochodzenie), ciekawy przegląd odkrytych do tej pory mozaik; referat Ivanki Nikolajewiç (Jugosławia) — *Nécropoles et tombes chrétiennes en Illyricum oriental* (Cmentarze i groby chrześcijańskie w Illyrikum Wsch.); referat prof. Noël Duval (Francja) i prof. Vladislava Popovića (Jugosławia) — *Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum* (Urbanistyka i topografia chrześcijańska w północnych prowincjach Illirikum), oparty na rezultatach współpracy francusko-jugosłowiańskiej przegląd stanowisk archeologicznych wczesnochrześcijańskich z terenu Jugosławii.

Z ogromnej liczby interesujących i często dyskusyjnych komunikatów wspomnę tu kilka tematycznie nie związanych z terenami Illirykum: sprawozdanie Paulusa Posta (Holandia) — *Some notations for an interpretation of the cock in early christianity* (Kilka uwag na temat interpretacji symboliki koguta we wczesnym chrześcijaństwie), ciekawie ukazujące powiązanie ikonografii i symboliki wczesnochrześcijańskiej z tradycjami antyku; raport A. H. S. Megaw (Wielka Brytania) — *A Basilica with trefoil sanctuary at Knossos* (Bazylika z sanktuarium w kształcie trójliścia w Knossos), odkrycie nowej bazyliki chrześcijańskiej na Krecie; raport R. M. Harison — *An early christian settlement at the Xanthos Letoon in Lycia* (Wczesnochrześcijańska osada Xanthos Letoon w Licji).

Nie sposób omówić w tym krótkim sprawozdaniu wszystkich referatów i komunikatów zaprezentowanych w czasie kongresu. Teksty wiodących referatów zostały opublikowane przed kongresem w tomie będącym suplementem do tomu 26 przeglądu Towarzystwa Studiów Macedońskich „Ellenika”. W osobnym tomiku wydrukowano streszczenia nadesłanych komunikatów. W przyszłości ukazać się one w całości łącznie z materiałem ilustracyjnym w tomie zawierającym akta kongresu.

W piątek 3 października odbyło się spotkanie przedstawicieli państw uczestniczących w kongresie, na którym postanowiono, że kolejny — XI Kongres Archeologii Chrześcijańskiej — odbędzie się we wrześniu 1985 roku w Lyonie, a tematem obrad będzie urbanistyka i topografia chrześcijańska.

W połowie trwania kongresu jego uczestnicy wzięli udział w urządzonej

przez organizatorów całoninowej wycieczki do Filippi. Filippi, miejscowość znana z historii antycznej leżała przy Via Egnatia, traktcie łączącym zachodnią i wschodnią część Cesarstwa Rzymskiego. To tutaj św. Paweł wygłosił swe pierwsze nauki na lądzie europejskim (Dz 16, 11—40). Miasto szybko uległo chrystianizacji, czego dowodem są nie tylko przekazy literackie, lecz także pozostałości architektury wczesnochrześcijańskiej imponujące swymi rozmiarami. Wykopaliska prowadziła tutaj Francuska Szkoła Archeologiczna w Atenach, a po II wojnie światowej także instytuty greckie, a ich rezultatem było odsłonięcie relikwów miasta antycznego, w tym ruin czterech bazylik chrześcijańskich z okresu IV—VI w. oraz licznych innych budowli chrześcijańskich.

Oprócz wycieczki do Filippi uczestnicy kongresu mieli możliwość zwiedzenia licznych zabytków architektury chrześcijańskiej w samych Salonikach, takich jak słynna rotunda św. Jerzego, kościoły św. Demetriusza, Mądrości Bożej, Hosios David oraz innych późniejszych kościołów bizantyjskich. Wiele z tych budowli jest poddawanych obecnie zabiegom renowacyjnym usuwającym skutki katastrofalnego trzęsienia ziemi, które dotknęło Saloniki w 1978 r. Prace te potrwać jeszcze długo z powodu ogromu zniszczeń i pieczołowitości, z jaką prowadzone są prace, mające na celu zabezpieczenie dla potomności tych ważnych dla historii kultury zabytków.

Uczestnicy kongresu mieli możliwość uczestniczenia w wieczornym nabożeństwie w pięknym wnętrzu kościoła św. Demetriusza — patrona miasta. Wziął w nim udział także metropolita Salonik, *Pantelejmon*.

Na popołudniowym posiedzeniu sobotnim 4 października zamknięto obrady X Kongresu Archeologii Chrześcijańskiej. Profesor *Demetrios Pallas*, sekretarz komitetu organizacyjnego dokonał podsumowania obrad, które zapoznały uczestników z niezmiernie ciekawym a wciąż niedostatecznie znanym okresem wczesnochrześcijańskim na terenach Illirykum. Akta kongresu, które powinny ukazać się przed następnym Kongresem tj. przed rokiem 1985, utrwala i pozostawia w dorobku nauki zaprezentowane w Salonikach w przyjaznej atmosferze, referaty, raporty i komunikaty.

Bożena Rostkowska, Warszawa